

ספק סוגר, ספק פותח | איתן ישראלי

איך לבנות על עולם הספק בניין יציב

"נניח פו, שעץ יפול ואנו נעמוד תחתיו",

אמר חזרזיר בפחד.

"נניח שלא" אמר פו לאחר שהרהר בדבר.

התשובה הרגיעה את חזרזיר ורווח לו.

הבית בקרן פו, א.א. מילן

חזרזיר מערער על הדבר הבסיסי ביותר בחיינו: על הוודאות. כאשר אנו עוסקים בשאלת הספק והוודאי אנו ממהרים לרוץ ולהגדיר את הספק. אבל חזרזיר מפנה את האצבע דווקא לכיוון הוודאי - מהו הוודאי הזה שכולנו סומכים עליו כל הזמן?

בעמודים הקרובים ברצוני לדון בהרחבה בנושאים האלו: האם באמת יש לנו וודאות לגבי משהו בחיים? אם אין, איך אנחנו צריכים להתמודד עם זה? איך ההתמודדות הזו נראית?

יש ספק - יש ספק

כאשר אנו באים להגדיר את המושג 'וודאי' אנו נתקלים בבעיה. בסופו של יום אין שום ודאות בחיינו שאיננו יכולים לערער עם טיפת ספק: אין לנו שום דרך לדעת האם העולם באמת קיים או שאנו חיים ב'המופע של טרומן' או ב'מטריקס'.

דקארט טען שדברים הנקלטים מרחוק על ידי החושים (כגון, ציפור הנראית מבעד לחלון) יכולים להיות מוטעים, ומסיבה זו יש להטיל ספק בכל מידע הנקלט מרחוק על ידי החושים. מנגד, אין לאדם נטייה לטעות בדברים הנקלטים מקרוב, כמו למשל במספר אצבעות הידיים, ולפיכך אין להטיל בהם ספק. עם זאת, דקארט נזכר כי כאשר הוא חולם גם חושיו הקרובים מטעים אותו, והוא יכול לשגות ולחשוב, למשל, שהוא פרפר. מכאן הוא הגיע למסקנה שאין לו קריטריון להבחנה בין החלום למציאות ולפיכך יש להטיל ספק בחושים כולם.¹

מקור דומה העוסק בהטלת ספק בחושים נמצא אצל האדמו"ר מפאסצ'נה:

ידענו גם ידענו שעוד גם אתה לבך מסתפק, מאמין ואינו מאמין שאפשר לך לעלות למצב כזה שתראה בכל העולם רוחניות וקדושה, היינו לא שתבין בשכל בלבד רק שבאמת תראה קדושה, נשמות ושמות, באמרך: הלא עולם גופני אני רואה בעליל, ומי יכול להכחיש את הודאות של ראית ושמיעת חושי. אבל מאין אתה בטוח כל כך בראית חושיך שאמתיות הן, הגם שאין אנו רוצים להעמיק בפלפולים כאלו, אבל כדי להזיז את דעתך מן ודאות ובטיחות חושיך שבהם אתה בטוח ודוחה את כל יכולת ראיה עילאה להביט בראיה בלתי חושית על דברים מוחשיים, לכן הנני שואלך שאלה פשוטה זו, מה זה מים? כלומר בטוח אתה שבשעה שאתה מביט וממשמש במים בעצם המים אתה רואה וממשמש, לא איזה צורה מהם בלבד, ואם כן למה המים הללו בעצמם מתהפכים לשלג לכפור לאד, ושוב למים...

(בני מחשבה טובה, אות י"ב, עמ' 30)

¹ הוא גם מטיל ספק בחוקי ההיגיון בטענה שיכול להיות שיש שד שמתעתע בהיגיון שלנו. עם זאת לדעתו ישנה נקודת ודאות בסיסית - "אני חושב משמע אני קיים". לא אתעסק בה יותר מדי, רק אעיר שטענה זו ספגה בהמשך ביקורת רבה בטענה שאף היא מתבססת על ההיגיון.

נקודת הספק לגבי כל מה שנקלט בחושינו באה לידי ביטוי היטב בקטע זה. הרי בסופו של דבר לעולם איננו רואים את הדברים עצמם, אלא רק את ההופעות שלהם. איננו רואים מולקולות מים אלא את ההופעה שלהם בתור גז, נוזל או מוצק. כך גם לגבי כל אטום בפני עצמו - אנו יודעים שצורת האטום נבנית מסיבוב האלקטרונים סביב הפרוטונים, אך באמת רוב האטום הוא 'ריק' במובן הממשי. ולמרות שרוב העולם ריק מחומר - עדיין אנו חווים אותו בצורה מוחלטת כממשי.

אם כן, השאלה מתחזקת: מניין לנו וודאות לגבי משהו בחיים? אפילו החושים שלנו, שאנו מדמים שהם קולטים אמת ודאית, אינם קולטים באמת את המציאות אלא רק את ההופעות שלה!

לכן לדעתי יש לומר, שההגדרה של 'וודאי' כידע מוחלט וכחוסר ספקות - היא הגדרה לא מדויקת במקצת. ישנו ספק לגבי כל דבר, אין דבר שאנו יכולים באמת לדעת אותו במלואו. מה שכן, ישנם ספקות שהחלטנו לדחוק הצידה בשלב מסוים ולבחור שלא להתמודד איתם עד הסוף. לאותם ספקות החלטנו לקרוא בשם "וודאי".

אתה בטוח?

מהמרחקים שאת בורחת
לא ידעו דרך חזרה
שם את הולכת לאיבוד
במנהרה בלי מטרה
והשחקים הם הגבולות
אל תיעלמי במצולות
כי אין תשובה טובה
לכל השאלות

סגיב כהן

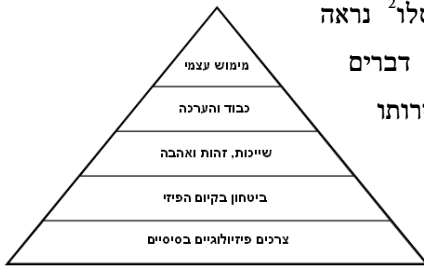
את הנקודה אותה מעלה חזרזיר ניתן לראות במידה מסוימת כאשר חושבים על הצורה בה מופעל טרור. המלה טרור מקורה באנגלית (terrorize-) ומשמעותה

'לזרוע פחד'. אולם, במחשבה שניה, הפחד נראה מעט מוזר בהקשר של הטרור עצמו. בכל שנה מתים מאות אנשים במדינה מתאונות דרכים ואלפים מתים ממחלות שונות ובעיות לב, וכל זה לא מצליח לערער את השלווה הפנימית שלנו כמו שמצליח פיגוע אחד, גם אם מספר הנפגעים בו מועט.

אני חושב שהסיבה לכך היא זו: אנשים יודעים שבנוסעם בכביש הם מכניסים עצמם לקבוצת סיכון של מוות בתאונות דרכים, והם יודעים שאנשים מתים ממחלות שונות ובעיות לב, אך הם אינם מצפים להתפוצץ בזמן ישיבה במסעדה או בנסיעה באוטובוס. הטרור מוציא אותנו מנקודת הוודאות החזקה ביותר שלנו ושם אותה בספק אחד גדול, הוא מערער את נקודת הוודאי הכי בסיסית-קיומית שיש בחיינו. מי אמר שאם תקפוץ למכולת תחזור הביתה? מי אמר שאם תיסע לעבודה תצליח לחזור בחיים לראות את המשפחה? מניין ניתן לדעת שמחבל לא יכנס לביתך? זה זורק את האדם להתמודדות עם השאלה "איך אני יודע שלא אמות היום" בצורה קיומית, יום יום שעה שעה.

הפילוסופיה העומדת מאחורי הטרור טוענת שאין לי צורך להרוג או להביס את הצבא של היריב, וגם אינני צריך להפיל את השלטון או להרוג את רוב אוכלוסיית המדינה. כל שעלי לעשות הוא לערער את עולם הוודאי של אזרחי היריב וליצור אצלם פחד למשך זמן. ככל הנראה הפחד עצמו יפיל אותם, גם מבלי שהייתה באפשרותי היכולת לעשות זאת בלעדיו.

אם כן, אנו רואים שהעיסוק המוגבר בספק מערער את תפיסות העולם הבסיסיות ולא מאפשר לנהל חיים. ארחיב את הדברים:

על פי תיאוריית הצרכים של מאסלו² נראה שאדם צריך להשיג וודאות לגבי דברים מסוימים על מנת שיהיה באפשרותו להמשיך בחייו. ניקח לדוגמא את האוויר הנצרך לנו לנשימה. אף אחד מאיתנו (ב"ה)

אינו צריך לחשוב בכל רגע איך הוא יצליח לשרוד את הנשימה הבאה, ומאיפה הוא ישיג את החמצן לעוד חמש שניות בשביל לשרוד. לפי מאסלו, כיוון שיש לנו מידה רבה של וודאות שיהיה לנו אוויר לנשימה, אנו יכולים להתקדם הלאה בפירמידה לעבר המטרה של המימוש העצמי. אדם שפוחד בכל רגע מהמוות לא יוכל להתמקד באופן רציני ועמוק בשאלה להיכן הוא רוצה להתקדם בחיים ולאן הוא שואף להגיע.

מעניין לציין שמבחינה לשונית, שם נרדף למלה ודאות הוא ביטחון: אם ברצוני לומר שדבר מסוים וודאי לי, אני אומר שאני בטוח שזה כך, יש לי ביטחון שהמציאות היא כזו. משמעות המילה 'ביטחון' בהקשר הזה היא שהדברים הללו ודאיים אצלי; אינני חי את הספק שבהם, למרות שהשאלות עדיין קיימות ועומדות במקומן. הספק חי אצלי ומאיים עלי רק כאשר הביטחון שלי מעורער.

במילים אחרות, ישנם ספקות בחיים שאם אדם ייאלץ להתמודד איתם לא יהיה באפשרותו להמשיך להתקדם בחיים. ספקות כאלה אינם צריכים לתפוס מקום משמעותי בחיינו: אין לנו את היכולת להתעסק בהם. הפחד והעיסוק המתמיד בספקות לגבי דברים בסיסיים ישתק אותנו ויקרקע אותנו לתחתית הפירמידה.

לא בארץ היא

כל זה טוב ויפה, אך זה מסביר רק מדוע עדיף שלא לעסוק במה שמוגדר כ'וודאי'. אבל חששות ופחדים לא מושפעים משיקולי כדאיות; כיצד ניתן להתייחס לעולם כוודאי כשיוודעים שהבסיס שלו מעורער? האין זה שומט את הקרקע מתחת הרגליים?

² אברהם מאסלו (1908-1970), פסיכולוג חברתי יהודי-אמריקני. אכן, היו שחלקו על התיאוריה הזו, אך לענייננו היא מדגימה את טענתי.

ברצוני לומר שעצם ההכרה בוודאי כספק, עצם ההבנה שהבסיס מעורער - טוביל אותנו להימנע מלהסתמך על העובדות כדבר המעיד על אמת כזו או אחרת, או כדברי ר' צדוק:

פעמים שרואה בברור שהש"י מסייעו ומסכים עם מעשיו, עם כל זה אינו ראייה כי מעשיו ישרים באמת. ועל זה נאמר מדריכך בדרך תלך, ודרשו רז"ל בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו (...). הלא תראה באליהו שאמרו ז"ל שהיה קשה לפניו יתברך עצירת הגשמים, ואע"פ כן אמר לו לאליהו לך ונסתרת וגו', ועזרו להסתר מפני אחאב בדרך נס. ואילו היה אחאב מוצאו, היה מכריחו לבטל כמו שהיה אח"כ, וכמו שעשה יהורם לאלישע. ועל זה נאמר לא בשמים היא, ואעפ"י שעזרו לר' אליעזר בדרך נס להראות שהדין עמו, לא סמכו על זה (ב"מ נט: בתנורו של עכנאי), שחשבו שהוא מפני שהוא רוצה לילך בדרך זה. וזה היתה גם כן התלוננות בני ישראל, אתם המיתם את עם ה', אעפ"י שראו הפלגת הנס באבדם, מכל מקום חשבו על זה כי לא בשמים היא, ואין לסמוך על זה שהדין עם משה ואהרן נגד קרח ועדתו, רק אתם רציתם לילך בדרך זה וזכותכם גדול ולכך המתים וגו'.

³ (צדקת הצדיק, אות סד)

ר' צדוק בוחר בדרך המחזקת את הספק ומחילה אותו על כל המציאות, אך דווקא חיזוק הספק הופך אותו לדבר שאינו רלוונטי לגבי בירור הדרך הנכונה ללכת בה, וממילא ההתעסקות בו נהפכת למיותרת כמעט לחלוטין. לא הוודאות במציאות היא הנותנת לנו בסיס לאמת, ולפיכך מה שעלינו לעשות הוא לחפש אחרי האמת בכלים ההלכתיים והאמוניים שלנו, מבלי להתייחס לספק ולוודאי במציאות. ר' צדוק מביא את המעשה בתנורו של עכנאי, בו חכמים התעלמו לגמרי מהניסים הגמורים שנעשו לר' אליעזר: המציאות איננה משמעותית להם בחיפושם אחר האמת, אפילו כשמדובר במציאות כה פלאית ומוחשית. לחכמים אין בעיה לדון עם ר' אליעזר בכלים ההלכתיים המסורתיים, אך ברגע שר' אליעזר מנסה להוכיח את האמת ע"פ המציאות הממשית - הוא מנודה.

הניסיון לקבל פידבקים מהמציאות נובע מתפיסה מוטעית הגורסת שכאשר הקב"ה מסייע בידך, זהו סימן שהוא מסכים עם מעשיך. למעשה הנהגת ה'

³ ראה גם בצדקת הצדיק אות לט. ותודה ליאיר שרייבר שהפנה אותי.

בעולם רחוקה מזה מאוד: ניסים גלויים יכולים להיעשות לאדם אפילו כאשר הקב"ה כלל אינו מסכים עמו. כך מסביר ר' צדוק את תלונת בני-ישראל על משה ואהרן "אַתֶּם הַמִּתְּם אֶת עַם ה'": לכאורה היינו אומרים שהנס נעשה על ידי הקב"ה בעצמו - ולכן ניתן לומר שהקב"ה מסכים עם משה ואהרן; אלא שהעם מבין זאת אחרת. העובדה שהקב"ה עושה למשה ואהרן נס של פתיחת פי האדמה מפני זכותם הגדולה, לא עונה על טענת קורח ועדתו ש"כל-הַעֲדָה פְּלִים קְדוֹשִׁים... וּמִדּוּעַ תִּתְּנָאֵוּ עַל-קֶהֱל ה'". ייתכן שהקב"ה עשה להם כזה נס רק מפני שזו הדרך בה רצו לילך, מבלי קשר למידת נכונותה.

נקודה זו שמלמד ר' צדוק מביעה דרישה גדולה מאוד בעבודת ה'; הדרישה לחיות בחיפוש מתמיד אחר האמת. אצל ר' צדוק אין ברירה אלא לחיות תמיד בספק, כי לעולם אין וודאות בעבודת ה'. מאידך, הוא מנטרל את הצורך להתעסק בספקות שבמציאות עצמה; מכיוון שתמיד יהיו ספקות במציאות אין טעם לחפש במציאות אחרי וודאות כלשהי.

ממה שהעלינו עד כה, יוצא שאין ביכולת העיסוק בספק הבסיסי לקדם אותנו, לפעמים הוא מזיק לנו – ובעיקר הוא לא רלוונטי. בעצם, התשובה של פו הדב לשאלה של חזריר היא היא ההתמודדות הנכונה.

הקסם שבנסתר

"זה שיר על עצמי," השיבה מישהי מתוך הגומה. "שיר על תו-תיקי שבנתה פנס שלג, אבל הפזמון עוסק בדברים אחרים לגמרי."
 "אני מבין," אמר מומינטרול והתיישב בשלג.
 "אתה דווקא לא מבין," אמרה תו-תיקי בחביבות והזדקפה בגומה עד שניתן להבחין בסוודר המפוספס באדום ולבן שלבשה. "כי הפזמון עוסק בדיוק בדברים שאי אפשר להבין. אני מתכוונת לזוהר הצפוני. לא יודעים אם הוא קיים או שרק רואים אותו. שום דבר לא וודאי, וזה דווקא מה שמרגיע אותי."
 היא נשכבה שוב בשלג והוסיפה להתבונן בשמיים, שבינתיים השחירו לגמרי.

מומינטרול זקר את חוטמו וראה את הזוהר הצפוני, ששום מומינטרול לפניו לא ראה מעולם. האורות היו לבנים וכחולים וקצת ירוקים והם עטפו את השמיים בוילונות ארוכים מתנפחים.

"אני חושב שהוא קיים", אמר.

משפחת המומיניים - חורף קסום, טובה ינסון

אני חושב שניתן לראות בחיים שלנו שהדבר המחזיק אותנו להוסיף ולצעוד בדרך זו או אחרת הוא החיבור והקשר הפשוט לדברים. דוגמא לכך היא אנשים ה'חוזרים בשאלה' מפני שיש להם שאלות בנושאים שאינם מטרידים אחרים, או שאדם אחר לא יבין מדוע שאלה קטנה יחסית כל כך מציקה ומערערת את עמידתו הרוחנית של אדם. לדעתי, שאלות אינן הסיבה הגורמת לאנשים לעזוב את האמונה, אלא חוסר החיבור אשר קודם לשאלה.

אולי זה כמו זוגיות: פעמים רבות מדברים על כך שכאשר זוג מתחתן והם מאוהבים ומחוברים מאוד, כל אחד מהם מכיל את הבעיות והחסרונות של בן הזוג, גם כאשר מדובר בפערים שלכאורה קשים מאוד לגישור או תפיסות חיים שונות מאוד. אולם לאחר שנים רבות של נישואין קורה שהחיבור והאהבה נחלשים, וזה גורם לא רק לפיצוץ בנושאים ובפערים רציניים אלא לכך שכל דבר קטן עלול לגרום לפיצוץ וריב גדול - אפילו דבר פשוט כמו השארת הנעליים בסלון.

אני חושב שלא הנעליים הם הגורם לריב אלא הנקודה של התערעורת החיבור, שממילא גורמת לכך שכל התנגשות הכי קטנה בין רצונות יוצרת פיצוץ. כך גם אצל אדם דתי שהחיבור שלו לאמונה נחלש יכול לקרות מצב שגם השאלות הפשוטות ייצרו טלטלה גדולה.

ישנם מספר מקרים בהם התורה מתייחסת להתעוררות ספק:⁴

הַיִּפְּלֵא מֵהַ דְּבָר לְמוֹעֵד אָשׁוּב אֵלַיךְ כָּעֵת חַיָּה וְלִשְׂרָה בֵּן:

(בראשית י"ח, י"ד)

פסוק נוסף המתייחס להתעוררות ספק מביא גם פירוט מה עושים במקרה כזה:

כִּי יִפְּלֵא מִמֶּךָ דְּבָר לְמִשְׁפָּט בֵּין דָּם לְדָם בֵּין דִּין לְדִין וּבֵין נֶגַע לְנֶגַע דְּבָרֵי רִיבַת בְּשַׁעֲרֵיךְ וְקִמַּתָּ וְעֵלִיתָ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ:

(דברים י"ז, ח')

ברגע שדין כלשהו נפלא מאדם, הדבר הראשון שעליו לעשות הוא "וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלוקיך בו". לפני הכל תעלה לבית המקדש, מקום החיבור, ושם ייצא הדין. התורה מצווה אותנו שברגע שנוצר ספק במציאות - עלינו לקשר אותו לחיבור. אי אפשר לדון בספק כשאינך נמצא במקום אשר יבחר ה', אם אתה לא מחובר.⁵

⁴ המלה ספק מגיעה מארמית והיא איננה עברית במקור. ניסיתי לברר קצת על משמעות השורש והתייעצתי עם אנשים רבים ומילונים רבים, ובכל זאת לא מצאתי התייחסות משמעותית למשמעות השורש. כיוון שכך, אדרוש קצת מעבר למשמעות הפשוטה. יותם הלפרין הראה לי שתי הבנות אפשריות לקשר אליהם את המלה ספק ומהן ליצור תובנה שלישית:

אפשרות אחת היא לקשר את המלה ספק ל"ויספוק את כפיו" (במדבר כ"ד, י'): מהפסוק המתאר מפגש של כף לכף ניתן להבין שספק הוא התנגשות של שתי מציאויות וע"כ יצירת מציאות חדשה.

אפשרות שניה היא לקשר את השורש ס.פ.ק לשורש פ.ק. שקשור למילים להפיק, נפקא מינה, פוק חזי, שכולן קשורות למשמעות של יציאה, ומכך אנו יכולים להבין שהמשמעות של ספק היא יציאה למרחב אחר, יציאה מהודאי.

לפי שתי המשמעויות (הנראות טיפה סותרות אחת את השניה: במשמעות הראשונה ספק הוא מפגש וחיבור לעומת המשמעות השניה שהיא יציאה וניתוק) ניתן להסיק שאי אפשר להיפגש עם משהו אם אין לך מעט ניתוק, פירוד וריחוק ממנו לפני כן. מאחר שהוא מאוחד, ועם דבר מאוחד אין אפשרות ליצור מפגש. הספק, שהוא בעצם מפגש בין מציאויות, נוצר מעצם היותנו נבראים - החיים בעולם מפורר מעולם האמת - ובעלי שכל מוגבל, ומצד שני היותנו בעלי נשמה אלוקית. כמובן שאין הדבר כך בעולם שאין בו פירוד: בעולם שכולו אחדותי בגלוי לא יתכן מצב של ספק, שהרי הכל אחד ומאוחד בגלוי. כיצד תהא חוסר ידיעה? כיצד יהיו פרטים חסרים?

⁵ תודה ליותם הלפרין שלימד אותי את הרעיון על הפסוק.

מעניין לראות שהתורה השתמשה בשורש פ.ל.א. כדי לתאר ספק שנוצר במציאות. אולי ניתן לומר שאל הספק צריך להתייחס כפלא, ולא כמערער את כל יסודות החיים. אפשר גם לראות שהשורש פ.ל.א. בהיפוך אותיות יוצר את האות אל"ף. ייתכן שהפלא הוא בעצם התעוררות, שאמורה לגרום לנו לחזור להסתכל בראשית, בנעלם,⁶ באחדות האלוקית.

התורה גם מצביעה בסאב-טקסט על סכנה אפשרית: האפשרות שבעקבות החיבור יימחק הספק. זהו כבר מהלך הרסני המוחק את כל הפליאה מהיצירה ותופס את העולם והמציאות כדבר המובן מאליו, מבלי לראות את החידוש ומבלי לעמוד בפליאה מול המציאות, מבלי עמידה מול האין סוף.

למעשה, המציאות רחוקה מאוד מלהיות דבר הברור מאליו וחסר כל חידוש. לא כל כך ברור שהתפוח שאני אוכל בכלל קיים, וגם לא כל כך ברור שאני יכול ללכת להתפנות, או ללכת לישון בלילה ולקום כל בוקר מחדש. כל השאלות הללו, שאלות כמו "מה מחזיק את האטום אם רובו ריק?" הן שאלות שהדחקנו על מנת להצליח לחיות בעולם באופן נורמלי וללא פחד היסטרי, וכתופעת לוואי להדחקה - איבדנו את הפליאה. איבדנו את ההסתכלות על הנעלם, הפסקנו לשאול "מי ברא אלה"⁷ והתרגלנו לכך שהכל ברור ומובן מאליו. הברכות באות להחזיר את הפליאה, את ההסתכלות על הנעלם. בלי 'ה' א-להינו מלך העולם" לא היה פרי העץ, לא היו נקבים נקבים ולא היינו מעבירים שינה מעינינו ותנומה מעפעפינו.⁸

לדעתי, העיסוק בספק על בסיס נקודת החיבור יכול להוביל לתובנות אמוניות עמוקות מאוד. בעוד שכאשר הם בנפרד - ספק בלא חיבור עלול להוביל לסכיזופרניה, לאובדן ולמוות רוחני, ומאידך גיסא חיבור בלא ספק יכול להוביל לחוסר פליאה, אשר גם הוא בסופו של דבר עלול להוביל לאובדן ולמוות רוחני.

⁶ ניתן גם לראות שבתוך המלה אל"ף מסתתרת המלה א-ל. רעיון זה מופיע בקדושת לוי, פרשת כי תשא, ד"ה "וראית את אחורי ופני לא יראו". תודה ליאיר שרייבר שהפנה אותי לשם.
⁷ ראו התייחסויות שונות ומעניינות לדברים עליהם כתבתי במאמר 'ראו מי ברא אלה' (זמן של חירות - דרשות לחג הפסח, הרב שג"ר, עמ' 136-131). תודה לאריאל שוורץ שהפנה אותי לשם.
⁸ תודה למתתיהו קאהן שהפנה אותי לרעיון הזה.

כאנטיתזה לחיבור ולפליאה, אפשר להציג את עמלק, מייצג הספק בעם ישראל. מדרש תנחומא מביא פרשנות מפורטת מה היה פשעו הגדול של עמלק במלחמה עם ישראל:

אתיא כי הא דא"ר חמא בר שקלא וריב"ל ורבי יוחנן מה היו בית עמלק עושין? היו מחתכין מילותיהם של ישראל וזורקין כלפי מעלה ואומרים בזה בחרת טול לך מה שבחרת! זהו מה שכתוב חרפתם אשר חרפוך ה'.

(תנחומא דברים, פרשת כי תצא, סימן ט')

ברית המילה מסמלת את החיבור העצמי בין עם ישראל לקב"ה, המגיע לאדם בלא שום עבודה ובלא בחירה חופשית, שהרי אדם נכנס לברית כשהוא רק בן שמונה ימים, על ידי אנשים אחרים. דווקא על המקום הזה עמלק בא ומערער - הוא מכניס את הספק דווקא בנקודת החיבור, דבר אשר עלול למוטט את הכל.

התורה מכנה את מעשי עמלק "אשר קרך בדרך". עמלק קירר אותנו עם הספק,⁹ כלומר הפך את הספק מנקודה של פליאה לנקודה של קירור, לנקודה של מקור הפחד והשיתוק בחיינו, ואת כל זה הצליח לעשות על ידי שהכניס את הספק במקום החיבור.

לאור קריאה זו, נעיין בפסוקים הקודמים למלחמה בעמלק, ונוכל לראות כיצד מתייחס משה למעשה בני ישראל ולתלונתם "תנו לנו מים ונשתה", ומהי הבעייתיות שרואה משה בתלונה זו:

וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם מִסֵּה וּמְרִיבָה עַל רֵיב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל נִפְתָּם אֶת ה' לְאָמֵר הַיֵּשׁ ה' בְּקִרְבָּנוּ אִם אֵין:

(שמות י"ז, ז')

⁹ עמלק הוא מייצג הקירור, וכפי שנדרש במדרש תנחומא (כי תצא ט'): "ורבנן אמרי "קרך" – היקרך לפני אחרים. אמר ר' נחוניא: משל למה הדבר דומה? לאמבטי רותחת, שלא היתה בריה יכולה לירד בתוכה, בא בן בליעל אחד וקפץ לתוכה, אע"פ שנכוה, הקירה לפני אחרים. אף כאן: כיון שיצאו ישראל ממצרים הקב"ה קרע הים לפנייהם ונשתקעו המצרים לתוכו, נפל פחדן על כל האומות, שנאמר "אז נבהלו אלופי אדום". כיון שבא עמלק ונודווג להם, אע"פ שנטל את שלו מתחת ידם, הקירו לפני אומות העולם".

מעניין לראות שמושה מתייחס לשורש תלונת בני ישראל כנובעת מהשאלה "היש ה' בקרבנו אם אין": בני ישראל לא שואלים אם יש ה', אלא אם יש ה' בקרבנו. האם הסיפור של האלוקות הוא דבר עצמותי ומחובר לנו, או שמא הוא מנותק. לאור השאלה הזו של בני ישראל בא עמלק ונלחם עם ישראל. רק כאשר אתה מנותק - יכול לבוא עמלק ולערער אותך.

מקום נוסף בו ניתן למצוא התייחסות לספק הנכנס במקום החיבור הוא בדברי הבן הרשע מההגדה של פסח. רבים עסקו בשאלה מהו פשר הכעס המופיע במכילתא דר"י (ומועתק משם להגדה) ובילקוט שמעוני על הבן הרשע ומהו החטא הגדול בשאלתו. בנוסף היו גם שתהו על ההבדל העקרוני בין שאלתו לשאלת החכם. אני חושב שאם נעיין בדברי הבן הרשע לאור המבט על ספק שהוצג לעיל, נוכל לראות את הבעייתיות הגדולה שבשאלתו:

רשע מהו אומר: מה העבודה הזאת לכם? לכם ולא לו ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל כפר בעיקר. אף אתה תוציאו מן הכלל ואמור לו בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים לי ולא לו אלו היה שם לא היה נגאל. (ילקוט שמעוני, פרשת בא, רמז רכה)

הבעיה הגדולה של חז"ל אינה עם שאלת הבן הרשע וספקותיו. הדבר המפריע להם הוא שהרשע מעמיד את השאלה שלא ממקום החיבור, הוא לא שואל כמחובר אלא כמנותק. או בלשון חז"ל: לכם ולא לו. עצם הניתוק הזה הוא הגורם לחז"ל להגדירו ככופר בעיקר. ממילא חז"ל גם לא התייחסו לראשית שאלתו "מה העבודה הזאת", אלא רק לסופה - "לכם". אני חושב שחז"ל מראים לנו שאין שום משמעות לעיסוק בספק ממקום מנותק, ולכן גם אינם עונים על שאלת הבן הרשע; כל העיסוק בספק מתאפשר רק על בסיס נקודת החיבור.

תגובת המשיב בילקוט שמעוני שונה מהתגובה המופיעה בהגדה (ובמקור, במכילתא דר"י). תגובת ההגדה "אף אתה הקהה את שיניו" טיפה מעורפלת, ולי אישית היא גורמת לדמיין את הבן הרשע עם שיניים חדות וגדולות המנסות לנשוך אותי, לחתוך ולנתק. ממילא תשובת חז"ל היא להקהות את שיניו, שלא יהיו חדות, שלא יצליח לנשוך אותי. שלא יצליח לנתק אותי מהקשר והחיבור שלי. הקהיית השיניים נעשית על ידי "הוציאו מן הכלל" כלשון הילקוט שמעוני.

מדה כנגד מדה: "אף אתה". כמו שהוא ניתק את עצמו מן הכלל ושאל "לכם" ולא "לנו", גם אתה תוציאו מן הכלל, תנתק אותו מהקשר ומהחיבור שלו לעם ישראל ותשיבו: "לי ולא לו, אלו היה שם לא היה נגאל".

הדגש על כך שהבן הרשע מוציא עצמו מן הכלל ברור גם בשאלת הבן החכם במכילתא דר"י. בעוד בתורה ובהגדה שאלת הבן החכם היא "מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' א-להינו אתכם" במכילתא דר"י הפכה המלה "אתכם" למלה "אותנו", כנגד הפסוק המפורש בתורה!

ניתן לראות כאן עד כמה ניסתה המכילתא דר"י לשים את הדגש בבעייתיות השאלה של הבן הרשע - המנתק עצמו מן הכלל ומכניס את הספק במקום החיבור, לעומת הבן החכם. למרות שכבר בתורה אומר הבן החכם "א-להינו" ולא א-להיכם, המכילתא בוחרת להדגיש את החיבור שלו לעומת הבן הרשע, ולכן היא משנה מ"אתכם" ל"אותנו".

מחשבה נוספת שעלתה לי בעקבות הדברים האלו התעוררה בעקבות השיר של הרב עמי עולמי המופיע במבואה לבית המדרש, אשר כל פעם שאני עוצר וחושב עליו הוא מצמרר אותי מחדש:

השיר שְׁנַשְׂאֲתִי מִתּוֹף הַגְּמְרָא
 לֹא שִׁירֵי הָיָה זֶה
 זֶה שִׁיר עֲתִיק בְּעִבּוֹתוֹת זְמַן
 שְׁלֹא יָכַל לְדוֹם
 הוּא שִׁירָם שֶׁל כָּל הַנְּדֻקָּמִים
 אֶל מוֹל יָקוּם נוֹשְׂאִים עֵינִים
 וְשָׂרִים בְּרָכִי נִפְשִׁי
 בְּרָכִי מִדֶּף גְּמְרָא, מִפּוֹכְבֵי שָׁמַיִם

הרב עמי עולמי

ישנו פלא גדול: הגמרא מכניסה את הספק לכל מקום, תמיד שואלת "מנא הני מילי", מקשה ומבררת ולא לוקחת דברים כמובנים מאליהם. אך במקום שהעיסוק בה יוביל לציניות, קרירות, חוסר חיבור או כפירה, והגמרא תהיה מנוודה ומוזנחת - היא הפכה למה שניתן לקרוא לו הפרויקט הגדול והמרכזי

ביהדות, ממנו לומדים דורות שלמים את התורה והלכותיה. "שירם של כל הנהגים".

אנו רואים מכאן שלא צריך להתחמק מספקות הבאים על בסיס החיבור, אלא להפך: אדם שלא מתעסק בספקות אלו אינו נדהם ומתפעל מהאלוקות, אלא עובר לידה וממשיך ללכת מבלי להניד עפעף.¹⁰

אני מודה לרב ישי שלימוד העיון והשיעורים איתו פתחו לי נקודות למחשבה, ולכל מי שעזר לי ודרבן אותי לכתוב, בעיקר ליאיר שרייבר - שמעבר לרעיונות שהוסיף - בלעדיו באמת לא הייתי כותב דבר, ליאיר גזונדהייט, עקיבא פרידמן, דוכי כהן, יותם הלפרין ואחרים.

¹⁰ אם לומר כמה משפטים לגבי לימוד העיון: גם בנושא שבירת האמון בין בני זוג נשואים, שם קיימת השאלה למה ספק האיש יוציא מידי הוודאי של האשה (ועוד שברוב המקרים מדובר בספק ספיקא!) ניתן לענות בהתאם למה שנאמר עד כאן: ברגע שהאמון, החיבור והקישור נהרסו - ממילא הספק הופך להיות הרסני אף שהוא עומד מול וודאי, ולכן, גם אם אדם רוצה להישאר נשוי לאשה, חז"ל באים ומחייבים אותו לפרק את הקשר. ברגע שחסר הבסיס של החיבור והאמון, הקשר מנותק מיסודו ואדם מחויב להתנתק מקשר כזה. גם בזה יש עוד הרבה מה להרחיב ולדון.